

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2024.1.32>

EMİN ŞİXƏLİYEV

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ YENİ
MƏRHƏLƏ VƏ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİNİN TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

Türk Dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa həm Azərbaycan tarixi, həm də ümumtürk tarixi baxımından ən önəmli şəhərlərdən biridir. Bu səbəbdən də Şuşanın işğaldan azad edilməsi sadəcə Azərbaycanda deyil, Türk Dünyasında da böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılınmışdır. Azərbaycanın qalib gəldiyi İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyə ona qardaş olan Azərbaycan xalqının yanında idi. “Bir millət, iki dövlət” konsepsiyası üzərində qurulan Azərbaycan və Türkiyə arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətləri Cənubi Qafqaz regionunda strateji əməkdaşlığın daha da genişlənməsini özündə ehtiva edir. Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin aparıcı qüvvəsi olan bu şüar İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə tamamilə yeni önəm kəsb etdi. Məqalədə İkinci Qarabağ müharibəsində aparıcı dövlətlərin mövqeyi, Türkiyənin dəstəyi, Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti və mahiyyəti araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, İkinci Qarabağ müharibəsi, Rusiya, Fransa, İran, Şuşa Bəyannaməsi.

Giriş. Məlum olduğu kimi, əsası 1752-ci ildə qoyulan Şuşa şəhərinin 2022-ci ildə 270 yaşı tamam olur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2022-ci ilin ölkəmizdə “Şuşa İli” elan edilməsi də məhz doğma Şuşamıza göstərilən hərtərəfli dövlət qayğısı və diqqətin növbəti təzahürüdür. Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın mədəni və ictimai-siyasi həyatında müstəsna rol oynayan, yetirdiyi böyük şəxsiyyətləri ilə ədəbi, mədəni, elmi və ictimai fikir salnaməmizə əlamətdar səhifələr yazan, eyni zamanda strateji mövqeyi ilə seçilən Şuşa Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlamış Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən 1992-ci il mayın 8-də işğala məruz qalmışdı. İşğal dövründə şəhərdəki yüzlərlə tarix və mədəniyyət yadigarı vandalizm aktları nəticəsində dağıdılmışdır. Lakin Ermənistanın kapitulyasiyasına yol açan 8 noyabr 2020-ci il tarixli Şuşa qalibiyyəti xalqımızın qəhrəmanlıq ruhunun təntənəsinə çevrilərək, tariximizə Zəfər Günü kimi həkk olundu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan bu müharibə ilə Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar da formalaşdırdı. Artıq regionun siyasi mənzərəsi dəyişir, Yeni Dünya Nizamının qurulması kontekstində regionda təsir gücü ola biləcək çox aktual məqamlar müşahidə olunur, Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsinə əməkdaşlıq və təhlükəsizlik aspektlərində yeni ruh verilir. Məhz bu baxımdan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dünyada heç bir dövlətdə rast gəlinməyən qardaşlıq, sıx əməkdaşlıq və yaxınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxan, yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd kimi Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması da həmin aktual məqamlardan biridir. Bu bir həqiqətdir ki, Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin dünyada analoqu yoxdur. Siyasi liderlər də bu faktı dəfələrlə təsdiqləyiblər. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra iki qardaş ölkənin münasibətlərinin inkişaf xarakteri və dinamikası göstərir ki, yeni tarixi şəraitdə onlar daha dərin və əhatəli əlaqələr səviyyəsinə keçməkdə qətiyyətlidirlər. Bu baxımdan Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının və birliyinin yeni təsdiqi sayılan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə ilə yanaşı, region və dünya üçün də son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqalədə Şuşa Bəyannaməsinin tarixi əhəmiyyəti və mahiyyəti, eyni zamanda iki dövlət arasındakı müttəfiqlik münasibətlərinə gedən yol, ona zəmin hazırlayan və zəruri

qılan amillər araşdırılıb təhlil ediləcəkdir. Vaxtilə Azərbaycan ilə Türkiyə arasında strateji ortaqlıq çərçivəsində qurulan münasibətlərin Şuşa Bəyannaməsi ilə müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi heç təsadüfi deyildir ki, Yeni Dünya Nizamında formalaşan yeni geosiyasi reallıqlarla, Böyük Şahmat Taxtasındakı geosiyasi həmlələrlə bilavasitə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, məsələnin mahiyyətini açmaq üçün aparıcı güclərin İkinci Qarabağ müharibəsində və sonrasında yeritdikləri siyasət və tutduqları mövqenin müqayisəli şəkildə təhlil olunması lazım gəlir ki, bu da olduqca böyük elmi, siyasi aktuallıq kəsb edir.

Şuşa Bəyannaməsi ərəfəsində Cənubi Qafqazda geosiyasi vəziyyət, aparıcı dövlətlərin İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müttəfiqliyə gedən yol.

Təxminən 30 ilə yaxın idi ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi öz siyasi, hüquqi həllini tapmır və ya buna mane olunurdu. Atəşkəs haqqında razılıq əldə edildiyi tarixdən etibarən hər iki ölkədə qarşı tərəfə münasibətdə “düşmən” obrazı möhkəm yer aldığına və tərəflər arasında “nə sülh, nə də müharibə” kimi qeyri-müəyyən vəziyyətin yarandığına görə, problemin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli tələb edilməkdəydi. Dünyanın aparıcı dövlətləri bu münaqişəyə münasibətdə müxtəlif mövqələrdə dayandıqlarından bu variant da real nəticə vermirdi. Son dövrlərə qədər problem “**labirint**” olaraq dəyərləndirilir və ya “**Fələstin sindromu**”na bənzədilirdi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın işğal etdiyi torpaqlardan qeyd-şərtsiz çıxarılması ilə bağlı 1993-cü ildə qəbul etdiyi **822, 853, 874 və 884** sayılı qətnamələrə baxmayaraq, Ermənistanın bu qətnamələrin heç birinə məhəl qoymadığı da qeyd olunmalıdır. Bu, BMT-nin nüfuzuna xələl gətirən ən böyük amillərdən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Tərəflər arasında uzlaşma mümkün olmadığından, münaqişə ilə bağlı danışıqlar prosesi ATƏT-in Minsk Qrupuna həvalə edildi. Münaqişənin həlli ilə bağlı Minsk Qrupunun həmsədrləri olan Rusiya, ABŞ və Fransanın hər birinin öz mövqeyi vardı ki, bu da danışıqlarda uğur əldə edilməsini çətinləşdirirdi. Aydındır ki, hər üç dövlət qlobal güc mərkəzlərini təmsil edir. Həmin ölkələr təcavüzkarə təzyiq etmək üçün geosiyasi nüfuzla malik idilər. Lakin məsələ burasındadır ki, bu münaqişənin həlli istiqamətində əsas problem adı keçən dövlətlərin münaqişəni həll etmək bacarıqlarında yox, onların siyasi iradələrində olmuşdur. Minsk Qrupunda Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə ciddi marağın olmamasının nəticəsi idi ki, qurum öz öhdəliklərini yerinə yetirmirdi. Minsk Qrupunun həmsədr ölkələri sırf münaqişənin gərginləşməsinin qarşısını almaq üçün regiona səfərlər ediblər. Beləliklə də onlar daha çox “münaqişənin həlli mexanizmləri”nin icrası ilə deyil, “münaqişənin idarə edilməsi” ilə məşğul olublar. Azərbaycan ictimaiyyətində də həmsədrlərin dəfələrlə regiona səfərləri haqlı olaraq “**turistik ekskursiya**” kimi qiymətləndirilib.

Həm beynəlxalq təşkilatların, həm ATƏT-in Minsk Qrupu üzvlərinin, həm də digər dövlətlərin yeritdikləri ikili standartlar siyasətinin nəticəsi idi ki, Ermənistan tərəfi problemin öz real həllinə yanaşmaq istəməmiş, üstəlik, atəşkəs rejimini də sıx-sıx pozmuşdur. Nəticədə baş vermiş müharibə Qarabağ münaqişəsinin dondurulmuş olmadığını ortaya qoydu və 2020-ci ilin sentyabr ayında Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarına gerçəkləşdirdiyi hücum “ani müharibə”nin başlanmasının işarəsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həm rəsmi səviyyədə, həm də xalqda artan torpaqların qaytarılması arzusu da bu işarənin xəbərçisi idi. Rusiya və Qərbi dövlətləri, eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlar müharibənin dayandırılması və dərhal müzakirələrə başlanmasının vacib olduğunu bildirərək, ənənəvi yanaşmalarını ortaya qoydular.

Rusiya Federasiyasının İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, yeri və rolu.

Əsrlərdir Qarabağ məsələsinin Rusiyanın geosiyasi maraqları kontekstində özünəməxsus yeri vardır. Bu problemi Rusiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Danılmaz faktdır ki, Rusiya ənənəvi olaraq Ermənistanı hər vasitə ilə dəstəkləmiş, bu gün də dəstəkləməyə davam edir. Halbuki ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədri kimi onun əsas vəzifəsi bu iki dövlət arasında sülhün bərqərar olmasına köməklik göstərmək idi. Lakin dəyişməyən həqiqət budur ki, konflikti özü yaradan dövlət öz tələblərini reallaşdırmadan heç bir şəkildə problemin nizama salınmasında maraqlı ola bilməz. Rusiya ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri olaraq özünü münaqişə orbitinə cəlb etdirməklə konfliktin açarının bilavasitə öz əlində olduğunu bəyan etmişdi. Ermənistan da özünü Qafqazda Rusiyanın geosiyasi əməliyyat arenasına olaraq görmüş və onun icraçısı hesab etmişdir. Ümumiyyətlə, reallıq bundan ibarətdir ki, əksər postsovet ölkələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da problem və münaqişələrin tamamilə həll edilməsi, regionda sülhün bərqərar olması Rusiyanın regional təhlükəsizlik siyasətinin uzunmüddətli maraqları ilə heç bir şəkildə uzlaşmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi Moskvanın uzun illərdir davam edən bu kimi addımları və ikili oyunları onun “vasitəçi dövlət missiyası” üçün qəbul edilməzdir. Rusiya bir tərəfdən münaqişə tərəfləri arasında vasitəçilik etməyi öz öhdəsinə götürmüş, digər tərəfdən də Ermənistanı güclü şəkildə silahlandırmış və bunu da ikili münasibətlər çərçivəsində davam etdirdiyini bildirməkdən çəkinməmişdir. Ümumiyyətlə, Ermənistan dövlətinin və Qarabağdakı separatçı qüvvələrin mövcudluğu Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı varlığının təminatıdır. Bu amil Ermənistanın daim Rusiya və digər böyük dövlətlər tərəfindən dəstəklənəcəyinə dair onda ümid formalaşdırmışdır. Bu baxımdan Ermənistanın yeni bir macərə həvəsiylə atdığı növbəti tərribatçı addımlar və işğalçılıq siyasəti “ani müharibə”nin başlanmasının işarəsi oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda həm rəsmi səviyyədə, həm də xalqda artan torpaqların qaytarılması arzusu da bu işarənin xəbərçisi idi. Nəticədə Azərbaycan tərəfi əks-hücum gerçəkləşdirərək işğal altındakı torpaqlarını qurtardı və Ermənistanı ağır məğlubiyyətə uğrattı.

Müharibə dövründə regionda kilid önəmə sahib olan Rusiyanın mövqeyinin necə olacağı hər kəs tərəfindən düşündürücü idi. Heç təsadüfi deyildir ki, müəyyən vaxtlarda cərəyan edən toqquşmalarda və ya qısamüddətli müharibələrdə bir tərəfin üstünlüyü Rusiyanın ümumi siyasətinin xaricinə çıxmazsa, rəsmi Moskva bu cür toqquşmaya müvəqqəti olaraq səssiz qala bilir və ya öz varlığının əhəmiyyətini hiss etdirmək istəyərsə, buna icazə verirdi [6]. Heç təsadüfi deyildir ki, 2016-cı ilin aprel ayında gerçəkləşən “Dördgünlük müharibə”də də bunu göstərdi. Lakin Ermənistanın sentyabrın 27 sentyabr 2020-ci ildə yeni macərə həvəsiylə başladığı hücumda şübhəsiz ki, onun bəzi planları var idi. Paşinyan hökuməti yuxarıdan aldığı təlimatlara uyğun olaraq müəyyən ssenarilər çərçivəsində Türkiyə ilə Rusiyanı müharibənin içərisinə çəkmək istəyirdi. Böyük ehtimalla Paşinyan Qərbin və Sorosun planını tətbiq edirdi. Qərbin əsas hədəfi Qarabağ probleminin miqyasını genişləndirmək, Rusiyanı bilavasitə aktiv fazaya daxil edərək Türkiyə ilə toqquşdurmaq və öz planlarını reallaşdırmaq idi. Lakin Qərb öz planlarını bu regionda reallaşdırma bilmədi. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, Ermənistan yuxarıdan aldığı təlimatlara əsasən bu müharibədə Rusiyanın tam dəstəyini almağa və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının müdaxiləsinə şərait yaratmağa çalışsa da, rəsmi Moskva ikili münasibətlər və KTMT çərçivəsində sadəcə Ermənistanı təhlükəsizlik təminatı verdiyini və bu təminatın Azərbaycanın bir parçası olan Qarabağı ehtiva etmədiyini bildirdi [29]. Halbuki Ermənistan bu prosesdə Rusiyanı xilaskar olaraq görürdü. Rusiyadan lazımı

dəstəyi ala bilməyən Ermənistan Avropada dəstək axtarışına çıxdı və NATO-dan müəyyən istəklərini xahiş etsə də, ona NATO-nun bu münaqişənin bir parçası olmadığı bildirildi [20; 21].

Ermənistanın atdığı addımlar əlbəttə ki, Rusiya tərəfindən diqqətlə izlənilirdi. Amma bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Ermənistanda mövqeyindən asılı olmayaraq, hansı hökumət iqtidara gəlsə gəlsin, heç bir halda Rusiyanın Qafqazdakı ən önəmli forpostu olan bu ölkədən əl çəkməsi mümkün görünmür. Məhz bu baxımdan 27 sentyabrda başlayan şiddətli müharibənin 13-cü günündə Rusiya müdaxilə etməyə çalışaraq Ermənistan və Azərbaycanın Xarici İşlər nazirlərini Moskvaya dəvət etdi və tərəfləri atəşkəs barəsində uzlaşdırdı. Oktyabrın 10-da humanitar məqsədlərlə hərbi əsirlər, digər saxlanılan şəxslər və ölənlərin meyitlərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı humanitar atəşkəs elan olundu [8]. Toplantının ardından 24 saat (və ya daha az) belə keçmədən Gəncə, Mingəçevir, Bərdə, Goranboy, Tərtər və s. şəhər, rayon və kəndlərə Ermənistan ərazisindən raketlər atıldı. Xüsusilə mülki əhalinin hədəf alındığı, çox sayda insanın öldüyü və yaralandığı ikinci böyük şəhər olan Gəncənin vurulması erməni terrorunun yeni bir təzahürü oldu. Bu hal Ermənistanın sivilərə terror cinayətləri törədəcək qədər zavallı bir vəziyyətə düşməsi şəklində də xarakterizə oluna bilər.

Bundan başqa, oktyabrın 18-də və 26-da ATƏT-in Minsk Qrupunun digər həmsədrləri olan Fransa və ABŞ-ın da vasitəçiliyi ilə tərəflər arasında bir neçə dəfə atəşkəs elan edilsə də, Ermənistan tərəfindən yenidən pozuldu [9; 22]. Döyüş meydanında Azərbaycan Ordusu qarşısında müqavimət göstərə bilməyən Ermənistan hər dəfə mülki əhalini hədəf seçdi. Məsələ burasındadır ki, atəşkəsi dəfələrlə pozmasına baxmayaraq, ballistik raketlərlə sivilərə hücum edən, aralarında uşaqların da olduğu çox sayda insanları qətlə yetirən Ermənistanın törətdiyi cinayətlər ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrleri, aparıcı dövlətlər və nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qınanmadı. Azərbaycan isə müharibədə və diplomatiyada sonuna qədər öz haqlı mübarizəsinə davam etdi, ortaya çıxan fürsətləri öz lehinə çevirməyə çalışdı. Bu yolda uğurlu addımlar da atıldı. Prezident İlham Əliyevin tələbi istiqamətində müəyyənləşdirilən təqvim çərçivəsində Ermənistan 10 noyabr tarixinə qədər işğal etdiyi digər torpaqlardan çıxarmaqda müqavimət göstərdi və hər dəfə ağır itkilərə məruz qaldı. Noyabrın 8-də isə 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi. Şuşanın işğaldan azad edilməsi Ermənistanı tamamilə tərksilah etdi, onun bütün manevr imkanları çökdü, ölkə və dünya ictimaiyyətini aldatmaq taktikası mənasını itirdi. Ermənistanın kapitulyasiya etməkdən başqa çıxış yolu qalmadı. Noyabrın 10-da Azərbaycan Prezidenti, Rusiya Prezidenti və Ermənistanın Baş naziri birgə bəyanat imzaladılar. Ermənistan 2020-ci ilin noyabr ayından dekabrın 1-nə qədər mərhələli şəkildə Azərbaycanın işğal altında olan Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarından qoşunlarını çıxaraçağı barədə öhdəlik götürdü [16]. Bəyanatda Rusiya Silahlı Qüvvələri sülhməramlı statusda məhdud kontingentlə əraziyə yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Anlaşmadan sonra Rusiya silahlı qüvvələri sülhməramlı statusda dərhal Qarabağa yerləşdirildi. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, gəldikləri tarixdən ermənilərin ərazini tərk etdikləri günə qədər Qarabağda qanuni missiyalarından kənara çıxaraq erməni meyilli fəaliyyət göstərmişlər. Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda ciddi reaksiyaya səbəb olmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, 2023-cü ilin sentyabrın 19-da həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam təmin etdi. 24 saatdan da az müddətdə həyata keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qanunsuz məskunlaşmış erməni silahlı birləşmələri təslim olaraq bütün şərtləri qəbul etdilər və Azərbaycan qanunları altında yaşamaq istəməyən ermənilər Qarabağı tərk etdilər.

İkinci Qarabağ müharibəsində Fransanın mövqeyi və pərdə arxası məqamlar.

Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərində və İkinci Qarabağ müharibəsində vaxtilə neytral dövlət kimi “vasitəçi dövlət missiyası”nı öz öhdəsinə götürən ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri kimi Fransanın mövqeyi olduqca diqqət çəkmişdir. Öz tərəfsiz mövqeyini qorumalı olduğu halda çəkinmədən ermənipərəst mövqe nümayiş etdirən Fransa Ermənistanın düşdüyü vəziyyət qarşısında ənənəvi psixologiyasından çıxış edərək, Azərbaycanda guya Suriyadan gətirilən muzdlu döyüşçülərin, xüsusilə cihadçı qrupların olması ilə bağlı saxta məlumatlarını və şantaj dolu yalanlarını araşdırmadan və ya araşdırmaq istəmədən qeyd-şərtsiz dəstəkləmişdir. Hətta məsələyə dini don geydirərək problemin çox ciddi olduğunu və Avropa Şurasının müzakirəsinə çıxarılmasının vacibliyini bildirərək açıq şəkildə mövqeyini ortaya qoymuşdur [14]. Bu yanaşma vasitəçilik missiyasını öhdəsinə götürən Fransanın tərəfsizlik siyasətinə tamamilə zidd idi. Subyektiv dəyərləndirmələrimizə görə, Fransanın Azərbaycan qarşısında Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməsinin ən önəmli səbəblərindən biri onun Türkiyə ilə geosiyasi maraqlarının Yaxın Şərq, Aralıq dənizi və Afrikada toqquşması ilə bağlıdır.

Bu bir reallıqdır ki, böyük güc olmağın yolu enerji mənbələrinə nəzarət etməkdən keçir. Şərqi Aralıq dənizində trilyonlarla dollar dəyərində böyük karbohidrogen ehtiyatları və neft-qaz yataqlarının kəşf edilməsi istər-istəməz iri dövlətləri qarşı-qarşıya gətirmişdir. Bu baxımdan Yaxın Şərq və Şərqi Aralıq dənizini “qurdlar süfrəsi” kimi xarakterizə etmək olar. Bu süfrədə hər bir hegemon və regional dövlət öz gücünə görə yer almaq istəyir. Digər bir ifadə ilə, bu süfrə global və regional olmaqla geosiyasi bir süfrədir. Belə bir süfrədə Fransa ilə Türkiyənin də geosiyasi maraqları toqquşmaqdadır. Aralıq dənizindəki layihələrdə dəstəklənməyən və tədricən Yaxın Şərqdən təcrid edilən Fransa Liviya siyasətinin qarşısında da Türkiyəni ən böyük maneə olaraq görür.

Türkiyə ilə Fransa arasındakı Liviya böhranını daha dərinə anlayıb təhlil edə bilmək üçün problemin Liviya kontekstində deyil, Afrika qitəsi prizmasında mübarizə və rəqabətin bir parçası olduğunu görmək lazım gəlir. Əslində Liviyadakı toqquşma Türkiyə-Fransa rəqabətlərindəki aysberqin görünən tərəfidir. Aysberqin görünməyən tərəfində isə Türkiyənin yeritdiyi Afrika siyasətinin Fransanın strateji mənfəətləri ilə toqquşması dayanır. Məlum olduğu kimi, Afrika qitəsinin Fransa baxımından böyük siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əhəmiyyəti vardır. XIX əsrdə Rusiya ilə İngiltərə arasında Asiya hakimiyyəti uğrundakı rəqabəti ifadə edən “**Böyük Oyun – Great Game**”in digər bir forması Afrikaya hakim olmaq istəyən Fransa, İngiltərə və Almaniya kimi güclü dövlətlər arasında cərəyan etmişdir [11]. Afrikanın bölüşdürülməsində əsas rol oynayan və 1885-ci ildə Berlində təşkil olunan konfransda imzalanmış “Berlin Ümumi Sənədi” ilə Fransa Afrikanın ən önəmli müstəmləkəçi dövlətlərindən birinə çevrilmişdir [3, s. 420]. Hər nə qədər İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada başlayan dekolonizasiya siyasəti özünü Afrika qitəsində də hiss etdirsə də, eyni zamanda müstəmləkə torpaqlarının əsas hissəsi müstəqilliyinə qovuşsa da, Fransa hegemon olduğu torpaqlardakı siyasi, iqtisadi və mədəni üstünlüyünü itirmək istəməmiş, əksinə, təsirini daha da gücləndirmişdir. Fransa 1961-ci ildən etibarən 14 Afrika ölkəsinin – *Benin, Burkina Faso, Qvineya-Bisau, Fildişi Sahili, Mali, Niger, Senegal, Toqo, Kamerun, Mərkəzi Afrika Respublikası Çad, Konqo Respublikası, Ekvator Qvineyası və Qabon* – milli rezervlərini əlində saxlayır [19].

Afrika ölkələri milli valyuta ehtiyatlarını Fransa Mərkəzi Bankına yatırmaq məcburiyyətindədirlər. Fransa xəzinəsi Afrikadan illik təxminən 500 milyard dollar qazanc əldə edir.

Məhz buna görə də Fransa müstəmləkəçi valyuta sistemini əldən vermək istəmir. Bu sistemə qarşı çıxan afrikalı liderlər ya öldürülmüş, ya da çevriliş yolu ilə vəzifələrindən uzaqlaşdırılmışlar. İtaət edənlər isə Fransa tərəfindən mükafatlandırılmaqdadır. Afrikadan külli miqdarda qazanc əldə edən Fransa bu yolda qarşısına çıxan bütün dövlətlərin kənarlaşdırılması üçün əlindən gələni edir. Fransanın sabiq prezidentlərindən Jak Şirakin Afrikadakı fransız müstəmləkələri barəsində dedikləri olduqca düşündürücüdür: **“Əgər Afrika olmasaydı, Fransa güc sırasında 23-cü yerə düşərdi”**. Heç təsadüfi deyildir ki, onun sələfi Fransua Mitteran da 1957-ci ildə **“Afrikasız Fransanın XXI əsrdə heç bir tarixi olmaz”**, – deyərək həqiqətləri etiraf etmişdir [18].

Hal-hazırda da Afrika ölkələri Fransaya müstəmləkə borcunu ödəmək məcburiyyətindədirlər. Ədalətli olmayan bu sistemin Avropa İttifaqı tərəfindən dəfələrlə qınanmasına baxmayaraq, Fransanın hər il Afrikadan təxminən 500 milyard dollar təmin etdiyi bu müstəmləkə sistemi olmadan ayaqda dura bilməyəcəyi açıq-aydın ortadadır. Bu baxımdan Fransa Afrika kimi tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan özündən asılı vəziyyətə saldığı bölgələrdə Türkiyə kimi fərqli bir geosiyasi oyunçunun öz təsir dairəsini genişləndirməsini tamamilə öz mənafeyinə təhlükə olaraq dəyərləndirir.

Göründüyü kimi, Türkiyənin yeritdiyi Afrika və Yaxın Şərq siyasəti Fransanın strateji və iqtisadi maraqları ilə toqquşur. Bu səbəbdən Türkiyə tərəfindən dəstəklənən və türk sivilizasiyasının daşıyıcılarından biri olan Azərbaycan qarşısında Fransa açıq şəkildə Ermənistanın yanında yer almaqdan çəkinməmiş, Türkiyəni Azərbaycanı Qarabağı ələ keçirməyə təşviq edən dövlət kimi beynəlxalq arenada tanıtməyə çalışmış, hətta qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının tanınması istiqamətində ciddi fəallıq göstərmişdir.

c) İkinci Qarabağ müharibəsində İranın mövqeyi, yeri və rolu.

Bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın 44 gün davam edən “Dəmir Yumruq” əməliyyatı ilə Ermənistanın əzildiyi İkinci Qarabağ müharibəsi sadəcə iki ölkə arasında cərəyan edən bir müharibə deyil, Cənubi Qafqazın yeni geosiyasi vəziyyətinin də müəyyənedici faktoru olmuşdur. Hər nə qədər regionda yeni geosiyasi reallıqlar yaransa da, vəziyyətlə barışmaq istəməyən dövlətlərin olduğu da bir həqiqətdir ki, bunlardan biri də İrandır. İslam sivilizasiyasının daşıyıcılarından biri olan Azərbaycan xalqının da müsəlman, onunla tarixi və mədəni yaxınlıqları olmasına baxmayaraq, İran SSRİ-nin dağılmasından sonra regionda ciddi nüfuz qazanma və özünə strateji müttəfiq axtarışı içərisində Ermənistanı böyük üstünlük vermiş, bu dövlətin Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünü bəzən qapalı, bəzən də açıq şəkildə dəstəkləmişdir [2, s. 74-75].

İran tərəfindən dəyərləndirildiyində, Ermənistan İranın qərbinə və şimalına, yəni Cənubi Azərbaycanı türklərin təsirindən qoruyan bir qalxan vəzifəsini icra edir. Digər tərəfdən, ABŞ və Avropadakı erməni lobbisinin siyasi sahədəki nüfuzundan yararlanmaq da İranın maraqlarına cavab verir. Rəsmi Yerevan isə İranla əlaqələri baxımından onu Ermənistanı iqtisadi baxımdan nəfəs verdircək bir dövlət olaraq görür [5, s. 39]. Dənizə çıxışı olmayan qapalı Ermənistanın xarici aləmə açılması üçün İranın dəstəyinə ehtiyacı var. Ermənistanın coğrafi mövqeyi səbəbiylə real məcburiyyətlər və çətinliklərlə üzləşdiyi dəyişməz həqiqətdir [5, s. 39]. Ermənistanın keçmiş nazirlərindən Ruben Yeqoryan İran-Ermənistan əməkdaşlığını **“...İran bizim gələcəyimizdir. Ən başlıca prioritetimiz İranla bağlantılı quru və dəniz yollarından yararlanmaqdır. Bu vəziyyət bizə İran bazarlarına və Bəsrə körfəzindəki limanlara giriş-çığış imkanını təmin edəcəkdir...”** şəklində dəyərləndirmişdir [4, s. 48].

Ermənistanın sabiq prezidenti Serj Sarkisyanın İranın Ermənistan üçün əhəmiyyətini açıqlayan fikirləri də münasibətlərə aydınlıq gətirir: **“İran Ermənistan üçün çox vacib ölkədir... Faktiki olaraq İran bizim xarici aləmlə ünsiyyət qurduğumuz iki ölkədən biridir. İranın problemlərə məruz qalması Ermənistanın nəfəs aldığı borunun getdikcə daralması deməkdir”** [29].

İranı Ermənistana yaxınlaşdıran digər bir səbəb isə bu ölkənin İranın yeganə xristian qonşusu olmasıdır. İranın keçmiş prezidenti Məhəmməd Hatəminin *“sivilizasiyaların dialoqu”* tezisinə uyğun olaraq ölkənin Ermənistanla qurduğu hərtərəfli münasibətlər İran tərəfindən İslamın və xristianlığın nümunəvi qardaşlığı olaraq dünyaya nümayiş etdirə biləcəyi ən önəmli amil olaraq dəyərləndirilmiş və bu əlaqələrin İran fundamentalizminin mülayim görünməsinə şərait yaratması düşünülmüşdür [5, s. 43].

Məhz belə bir prizmadan məsələyə yanaşsaq, İran özünün Ermənistan siyasətini *“sivilizasiyaların dialoqu”* çərçivəsində dəyərləndirmişdir. Halbuki İran Azərbaycanı İsrail və ABŞ-la yaxın münasibətlər qurmaqda və təqsirləndirmişdir. Bunun əksinə olaraq, İranın özü Azərbaycan ərazilərinin 20%-dən çoxunu işğal edən, bir milyon 200 min nəfərdən çox müsəlman azərbaycanlıyı qaçqına çevirən, İslam dininin müqəddəs yerlərini dağıdıb təhqir edərək silah anbarlarına çevirən, məscidlərdə donuz saxlayan Ermənistanla hərtərəfli siyasi, iqtisadi, texniki, maliyyə və s. sahələrdə əməkdaşlıq etmişdir.

Hadisələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, istər 44 günlük müharibə dövründə və sonrasında Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi reallıqlar yaransa da, İran mövcud vəziyyəti qəbul etməkdə tərəddüd göstərir. Heç təsadüfi deyildir ki, İranın 30 illik işğal müddətində həm Ermənistanla, həm də separatçı qurumla əməkdaşlıq etməsi, işğal altındakı ərazilərdə birgə qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmasına dair çox sayda faktlar var. Hətta 44 günlük müharibə əsnasında da Azərbaycan hökumətinə bağlı Kütləvi İnformasiya Vasitələri (KİV) Rusiya silah-sursat və hərbi texnikasının İran üzərindən Ermənistana gətirildiyini sübut edən videogörüntülər də paylaşmışdır [27]. Bundan başqa, Türkiyə mənbələri müharibə dövründə 300-ə yaxın PKK döyüşçüsünün də İran vasitəsilə Qarabağa köçürüldüyünə dair faktlar ortaya qoymuşdur [25].

Uzun müddətdir ki, İrandan qaçaqmalçılıq yolu ilə Qarabağa, ermənilər yaşayan ərazilərə yük avtomobilləri ilə şübhəli məhsullar daşınmışdır. Əslində İranın Ermənistana və Azərbaycana qarşı mövqeyi təəccüb doğurmamalıdır. Məlum olduğu kimi, 30 il ərzində həm Qarabağdakı separatçıların varlığında, həm də Ermənistanın təcrid vəziyyətdə qalmamasında İran xüsusi rol oynayıb. Vətən Müharibəsinin gedişində də İran tərəfindən Ermənistana və Qarabağdakı separatçılara verilən dəstəyi faktlar təsdiq edir. Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərindən istifadə etməklə İran Ermənistanla narkoticarət əlaqəsi yaradırdı. Azərbaycan yeni geosiyasi reallıqlar çərçivəsində beynəlxalq narkoticarətin yolunu bağlamış oldu. Bu isə İranı narahat etməyə bilməz. Çünki narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəindən gələn gəlir faktiki olaraq dünyada ən çox qazanc verən üç sahədən biridir. Bu baxımdan İranın vaxtilə işğal altındakı Azərbaycan ərazilərindən Ermənistanla birgə narkotrafik tranzit üçün faydalanması təsadüfi hesab edilə bilməz.

Bundan başqa, məlum olduğu kimi, Qarabağ dünyadan təcrid olunduğuna və inkişafı üçün heç bir perspektiv görünmədiyinə görə, o ərazilər müxtəlif çirkli pulların yuyulması üçün istifadə edilirdi. Həmin zonalar erməni silahlı qüvvələrinin nəzarətində olduğuna görə, orada böyük narkotik plantasiyaları salınmış və narkotika İran vasitəsilə Rusiya və Avropaya ötürülməklə böyük gəlir əldə edilirdi. Heç təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq sanksiyalar altında

olan İran işğal dövründə həmin zonalara beynəlxalq nəzarət olmadığından Qarabağdakı çirkli pulların yuyulması üçün laundromat mexanizmi də qurmuşdu. Rəsmi Tehranın mövcud geosiyasi reallıqla barışmaq istəməməsinin əsas səbəblərindən biri də laundromat mexanizmindən məhrum olmasıdır [ətraflı məlumat üçün bax: 13; 17].

Digər tərəfdən, rəsmi Tehran qeyri-qanuni daşımalarla Ermənistanla, həm də Azərbaycanın qanuni ərazisi olan Qarabağa rus sülhməramlılarının gözü qarşısında silah və hərbi sursat təyinatlı mallar gətirir və ya bunları Avropadan alıb İrana ötürürdü. Bu strateji yolu da Azərbaycan öz nəzarətinə götürdü. Azərbaycanın Gorus-Qafan yolunun sahibi kimi bu təyinatlı yükləri yoxlamağa tam haqqı var idi və bunu həyata keçirdikdən sonra Ermənistan-İran münasibətlərində Azərbaycana yönəlik istiqamətlərin də dəyişməsi müşahidə olundu.

İran Azərbaycana qarşı münasibətdə onu müxtəlif məsələlərdə, əsas olaraq da İsrail ilə münasibətlər qurmaqda və əməkdaşlıqda ittiham edir. Əvvəla, hansısa ölkə ilə əməkdaşlıq etmək Azərbaycanın öz suveren hüququdur. İkincisi isə, Azərbaycan öz ərazisindən heç bir zaman qonşu ölkələrə qarşı hər hansı bir dövlətin istifadə etməsinə şərait yaratmayıb.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı strateji müttəfiqlik səviyyəsində əlaqələrin möhkəmlənməsi, ümumilikdə türk dünyası arasında əməkdaşlıq və inteqrasiyanın qurulması, dolayısı ilə, türk birliyi amili İranın bölgədə geosiyasi reallıqlarla uzlaşa bilməməsinin əsas amillərindəndir. Türk birliyi amili İran baxımından təhdid olaraq alqılanmaqdadır. Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca prinsiplərindən biri qonşu dövlətlərlə sülh içərisində dinc və yanaşı yaşamaqdır. Azərbaycanla münasibətləri gərginləşdirmək taktikası İran baxımından əlverişli hesab edilə bilməz və ona hər hansı dividend gətirməz. İranın paradoksal siyasətindən əl çəkərək səmimi qonşuluq mövqeyindən çıxış etməsi regionda yalnız və yalnız sabitliyin qorunmasına xidmət edə bilər.

d) Türkiyənin İkinci Qarabağ müharibəsində mövqeyi, yeri və rolu.

Türkiyə hərbi əməliyyatların başladığı ilk günlərdən etibarən Azərbaycanı haqlı müharibəsində dəstəkləmiş, ona siyasi, diplomatik və mənəvi dəstək vermişdir. Beynəlxalq arenada da daim haqlının yanında yer alan Türkiyə İkinci Qarabağ müharibəsində də Azərbaycanyönümlü mövqeyini gizlətməmiş, Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin təmin olunmasında və qorunmasında Ermənistanın atdığı addımların əsl maneə və yanlış olduğunu bildirmişdir. Türkiyənin bu yanaşması və mövqeyi qarşısında Ermənistan özünün ənənəvi psixologiyasından çıxış edərək, Türk Silahlı Güclərinin adını Suriyadan gətirilən mızdı əsgərlər, xüsusilə cihadçılarla yanaşı çəkərək, onun müharibədə Azərbaycanın tərəfində birbaşa iştirak etdiyinə dair ayrı-ayrı ölkələrin media və informasiya vasitələrində saxta xəbər və yalanlar yaymağa çalışmış, dünya miqyasında xristian ölkələrin, xüsusilə böyük güclərin diqqətini özünə çəkməyə və bu dövlətlərin Azərbaycana qarşı səlib yürüşləri başlatmalarını təmin etməyə cəhd göstərmişdir. Halbuki İraq və Suriyadan PKK-lı terroristlərin Ermənistanla gətirilməsi və daha sonra Ermənistan tərəfindən vaxtilə işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirilməsi, ASALA kimi erməni terroristlərinin regiondakı fəaliyyətinə dair çox sayda faktlar mövcuddur. Əldə olunan faktlara baxmayaraq, Rusiya, Fransa, ABŞ və digər dövlətlər nədənsə Ermənistanın terrorist təşkilatlarla sıx əməkdaşlığını görməzdən gəldilər. Heç təsadüfi deyildir ki, müharibənin qızğın dövründə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Rusiya, ABŞ, Fransa, Almaniya və digər çox sayda ölkələrin televiziya kanalları və xəbər agentliklərinə verdiyi müsahibələrində çox tutarlı cavab və arqumentlərlə cihadçı qruplar, mızdı döyüşçülər və Türk Silahlı güclərinin müharibədə birbaşa iştirakına dair ortaya atılan saxta və təxribatçı iddialara münasibət bildirərək bu iddiaların əsassız olduğunu ortaya qoydu,

eyni zamanda onları sərt şəkildə tənqid etdi.

Ölkə başçısı Türkiyə tərəfinin müharibənin tərəflərindən biri olmadığını, rəsmi Ankaranın bölgədəki rolunun yalnız sabitliyə xidmət etdiyini bildirərək, hər çıxışında Ankaranın Bakıya sadəcə mənəvi baxımdan dəstək verdiyini, Azərbaycanın dostu və müttəfiqi olduğunu, belə bir mükəmməl dostu sahib üçün olduqca qürur hissi keçirdiyini qeyd etməkdən çəkinmədi [24].

Düzdür, Türkiyə müharibədə Azərbaycanın arzusundan asılı olaraq istənilən formada ona dəstək verəcəyini bildirsə də, Azərbaycan Ermənistan qarşısında qətiyyət bəna ehtiyac olmadığını, özünün mükəmməl dərəcədə hazırlanmış ordusu və böyük miqdarda səfərbərlik ehtiyatına sahib olduğunu qeyd etdi.

Bu müharibənin müqəddəratının daha çox silahlar tərəfindən müəyyənləşdirildiyi də xüsusilə qeyd olunmalıdır. Azərbaycanın hərbi potensialının inkişaf etməsi artıq bütün dünyada bilinir. Bunun əsasını ölkənin zəngin neft və qaz yataqlarındakı qaynaqlar müqabilində Türkiyə, İsrail və digər ölkələrdən aldığı son dərəcə müasir və ağır silahlar təşkil edir. Heç təsadüfi deyildir ki, işğalçı Ermənistana qarşı aparılan “Vətən müharibəsi”ndə böyük zəfərlər qazanan Azərbaycan Türkiyədən aldığı insansız hava vasitələri (**İHA**) və silahlı insansız hava vasitələri (**SİHA**) ilə Ermənistan ordusu qarşısında bariz üstünlüyünü nümayiş etdirdi [12].

Burada Prezident İlham Əliyevin “**France 24**” kanalına verdiyi müsahibədə türk İHA və SİHA-larının müharibədə erməni ordusuna böyük zərər verdiyini bildirməsi olduqca təqdirəlayiqdir. Fransız müxbirin “*neçə ədəd türk dronunuz var?*” sualına, gülərək “*kifayət qədər var*” cavabını verən İlham Əliyev say vermənin təhlükəsizlik baxımından doğru olmadığını, ancaq bu silahlar sayəsində 1 milyard dollardan çox erməni sursatlarının yox edildiyini bildirdi [23]. Bütün bunlara əsaslanaraq, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini “*silahların savaşı*” olaraq da xarakterizə etmək mümkündür.

Məlum olduğu kimi, Ermənistanın ağır məğlubiyyəti ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsindən 1 ay sonra, yəni **10 dekabr 2020**-ci ildə Bakının Azadlıq meydanında zəfərin təcəssümü olaraq parad keçirildi və bu parad Azərbaycan Ordusunun döyüş meydanlarında məhv etdiyi, qənimət götürdüyü düşmənin hərbi texnikaları nümayiş etdirildi. Zəfər paradının ən önəmli məqamlarından biri də Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T.Ərdoğanın, o cümlədən qardaş dövlətin rəsmi şəxslərinin iştirakı və Türkiyə hərbiçilərinin nümunəvi keçidi oldu ki, bunun da siyasi və rəmzi mənası var idi. Türkiyə dövləti, onun siyasi-hərbi rəhbərliyi bu müharibədə birmənalı şəkildə Azərbaycanın yanında olduğunu, onun haqlı mövqeyini, ərazi bütövlüyünü qətiyyətlə dəstəklədiyini bütün dünyaya göstərmiş oldu. Azərbaycan Ordusunun Zəfər paradı, eyni zamanda Türkiyə hərbiçilərinin paradan keçidi həm Ermənistana, dünya erməniliyinə, həm də onun havadarlarına verilən ən böyük mesaj idi.

Ümumiyyətlə, İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə və sonrasında Türkiyənin Azərbaycana siyasi, diplomatik və mənəvi dəstəyi onu deməyə əsas verir ki, bu müharibədə qalib tərəf yalnız Azərbaycan deyil, eyni zamanda Türkiyədir. Çünki Türkiyə həm Azərbaycan ordusuna verdiyi təlim və hərbi taktika ilə necə bir üstünlüyə sahib olduğunu sübut etdi, həm müharibənin müqəddəratını həll edən silahlarını nümayiş etdirilmiş oldu, həm də müdafiə sənayesinin global bazarda daha effektiv şəkildə tanıtılmasını reallaşdırdı. Bundan başqa, Türkiyə bu müharibə ilə özünün artan regional gücünü göstərmiş oldu, eyni zamanda əsrlər sonra Cənubi Qafqazdakı varlığını bütün dünyaya qəbul etdirdi. Bu, həm Türkiyə baxımından, həm də Azərbaycan baxımından böyük bir qazanc və uğurdur. Türk ordusunun Rusiyanı balanslaşdırmaq naminə Azərbaycanda olması sabitlik üçün olduqca önəmli bir məsələdir.

e) Strateji ortaqlıqdan müttəfiqliyə Şuşa Bəyannaməsi və əsas mahiyyəti.

Daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, dünyada heç bir dövlətdə rast gəlinməyən sıx əməkdaşlıq və yaxınlığın nəticəsi olaraq ortaya çıxan, yeni müttəfiqlik formatına yol açan tarixi sənəd, eyni zamanda Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının və birliyinin yeni təsdiqi sayılan müttəfiqlik münasibətlərinə dair Şuşa Bəyannaməsi hər iki ölkə ilə yanaşı, region və dünya üçün də son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Türk tarixinə ən əlamətdar gün kimi düşən **15 iyun 2021**-ci il tarixində Şuşa şəhərində Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında bəyannamənin imzalanması heç də təsadüfi deyildir. **“Şuşa Bəyannaməsi”**ndə müştərək maraqlara əsaslanan regional və beynəlxalq strateji mövzulardakı fəaliyyətlərin qarşılıqlı koordinasiyasının vacibliyi vurğulanmış, tərəflərin bütün önəmli məsələlərdə beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində müxtəlif platformalarda bir-birilərini tam dəstəkləyəcəklərinə dair niyyət bəyanı ilə bir millət – iki dövlət ruhu həmin tarixi sənəddə öz əksini tapmışdır. Faktiki olaraq ümummillət lider Heydər Əliyevin “Bir millət, iki dövlət” və ulu öndər Mustafa Kamal Atatürkün **“Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir”** kəlamlarının strateji müttəfiqlik konsepsiyasına çevrilməsini təsdiq edən bir tarixi sənəd oldu. Bu bəyannamənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Türkiyə və Azərbaycan öz aralarında ilk dəfə olaraq adında “müttəfiqlik” ifadəsinin olduğu bir sənəd imzalayıblar. Vaxtilə imzalanan anlaşmalar və atılan addımlarla strateji ortaqlıq səviyyəsinə yüksələn əlaqələr Şuşa Bəyannaməsi ilə bu dəfə müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmış oldu. Qeyd edilməsi son dərəcə vacib olan məsələ budur ki, müttəfiqliyin dar çərçivədə xarakterizə olunmayıb, daha geniş mənada bütün regionu əhatə etməsi, xüsusilə türk dünyası ifadəsinin vurğulanması bu bəyannamənin gələcəyə işıq tutan olduqca strateji bir sənəd olduğunu ortaya qoyur [7; 10]. Heç təsadüfi deyildir ki, Şuşa Bəyannaməsi tarixi sənəd kimi rəsmi surətdə 1 fevral 2022-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində, fevralın 3-də isə Türkiyə Böyük Millət Məclisində ratifikasiya edildi [26]. Bu bəyannamə şübhəsiz ki, iki ölkənin bugünkü və gələcək vəziyyətinə ciddi töhfələr verəcəkdir. Dünyada gedən proseslər Azərbaycan və Türkiyənin daha yaxın, rəsmi surətdə müttəfiq olmasını zəruri edir. Çünki böyük təşkilatlar, qurumlar ölkələrin suverenliyinin qorunmasında, insanların hüquqlarının təmin olunmasında səmərəli addım atmırlar. Çox vaxt da ikili standartlara əsaslanan siyasət yürüdərək öz mənfəətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Bu da həmin təşkilatların öz prinsiplərini pozması anlamına gəlir. Buna görə də Azərbaycan və Türkiyə təhlükəsizliyini, suverenliyini təmin etmək üçün öz aralarında yeni formatlar yaratmağa başlayıblar [bu barədə bax: 15]. Məsələn, türkdillə ölkələr Türk Dövlətləri Təşkilatı ətrafında birləşərək bu ittifaqı daha səmərəli etməyə çalışırlar.

Bu bəyannamənin təsdiq olunması ilə bundan sonra iki qardaş ölkə aktual xarakter kəsb edən, beynəlxalq məsələlər üzrə həmrəylik və qarşılıqlı dəstək nümayiş etdirərək yaxın və ya üst-üstə düşən mövqedən çıxış etməklə ikitərəfli əməkdaşlığı daha da dərinləşdirəcəklər. Tərəflər BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Türkdillə Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı da daxil olmaqla, bundan sonra da beynəlxalq və regional təşkilatlar çərçivəsində bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərəcəklər.

Bəyannamənin ən diqqətçəkən məqamı da ondan ibarətdir ki, tərəflərdən hər hansı birinin fikrincə, onun müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına və ya təhlükəsizliyinə qarşı üçüncü dövlət və ya dövlətlər tərəfindən təhdid və ya təcavüz edildiyi təqdirdə, tərəflər birgə məsləhətləşmələr aparacaq və bu təhdid və ya təcavüzün aradan qaldırılması məqsədilə BMT Nizamnaməsinin

məqsəd və prinsiplərinə müvafiq olaraq təşəbbüs həyata keçirəcək, bir-birinə BMT Nizamnaməsinə uyğun zəruri yardım göstərəcəklər. Bu yardımın qədəri və forması təxirə salınmadan keçirilən müzakirələr yolu ilə müəyyən edilərək, birgə tədbirlər görülməsi üçün müdafiə ehtiyaclarının ödənilməsinə qərar veriləcək, Silahlı Qüvvələrin güc və idarəetmə strukturlarının əlaqələndirilmiş fəaliyyəti təşkil olunacaq [1].

Bundan başqa, Azərbaycanın Türkiyə ilə yanaşı Pakistanla da strateji əməkdaşlığı var. Heç təsadüfi deyildir ki, **27 iyul 2021-ci** il tarixdə hər üç dövlət arasında imzalanan **“Bakı Bəyannaməsi”** tərəf ölkələrinin hər birinin “milli təhlükəsizlik” maraqlarına uyğundur və burada söhbət tək-cə bir ölkənin ərazi bütövlüyündən getmir. Bu bəyannamə hər üç dövlətin gələcəkdə də həm parlament, qanunvericilik səviyyəsində, diplomatik münasibətlərdə, həm də ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında, əhalinin yaşayış tərzinin yaxşılaşdırılmasında imkanların birləşdirməsini və strateji tərəfdaşlığın daha da sürətlə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu, eyni zamanda işğalçı dövlətlərə qarşı regional sülhün qorunmasını özündə ehtiva edən mesaj xarakteri daşıyır.

Qeyd etmək lazımdır ki, 44 günlük Vətən müharibəsindən ötən 3 il ərzində Azərbaycanın mövqeyi daha da möhkəmləndi. 2023-cü ilin sentyabrın 19-da isə həyata keçirilən lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan öz suverenliyini tam təmin etdi. 24 saatdan da az müddətdə həyata keçirilən antiterror tədbirləri nəticəsində Azərbaycan ərazisində qanunsuz məskunlaşmış erməni silahlı birləşmələri təslim olaraq bütün şərtləri qəbul etdilər. Cəsarətlə qeyd etmək mümkündür ki, hal-hazırda Azərbaycan beynəlxalq siyasətdə özünə-məxsus nüfuz qazanmış, gedişata uyğun olaraq güclü strategiya müəyyənləşdirmişdir.

Nəticə. Beləliklə, aparılan araşdırmalar və müqayisəli təhlillər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan tərəfi Ermənistan qarşısında güc və qətiyyət nümayiş etdirərək özünün “dəmir yumruq” əməliyyatı sayəsində bu dövləti ağır məğlubiyətə uğratsa da, müharibə siyasi, diplomatik və informativ müstəvidə hələ də davam edir. Azərbaycan gedişata uyğun olaraq hər həmləyə qarşı yeni bir strategiya müəyyənləşdirir. Əlbəttə ki, Azərbaycan Ermənistan qarşısında tarixi qələbə qazanıb, amma təəssüf ki, “erməni məsələsi” bitməyib. Hadisələrin mövcud gedişatı onu göstərir ki, vaxtilə beynəlxalq güclər tərəfindən ərsəyə gətirilən bu məsələ geosiyasi maraqların, antitürk zehniyyət və fəaliyyətlərin təzahürü kimi yenə səhnədədir. Tarixən ermənilər böyük güclərin regiondakı geosiyasi maraqlarının icraçısına çevrilmiş və həmin funksiya günümüzdə də davam etdirilir. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanla Türkiyə arasındakı münasibətlərin genişlənməsi tarixi zərurətə çevrilmişdir ki, bu istiqamətdə də ciddi addımlar atılmış və tərəflər arasında münasibətlər getdikcə artaraq, strateji ortaqlıqdan müttəfiqliyə yüksəlmişdir. Nəticə etibarilə, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan və Türkiyənin də müəyyən edici və hesaba qatılan faktorlar olaraq yer aldıkları dünyanın geosiyasi “Böyük Şahmat Taxtası”nda Ermənistan piyada statusuna malikdir, amma dünyanın böyük oyunçuları ilə münasibətlərdə özünü ağır fiqur kimi təsəvvür edir. Lakin anlamaq istəmir ki, bu piyada sadəcə böyük güclər istədiyi üçün oyundadır, istənilən vaxt qurbana çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev A. Şuşa Bəyannaməsi – müttəfiqliyimizi rəsmiləşdirən tarixi sənəd. “Xalq” qəz., 2021, 3 fevral.
2. Qasımov M. Azərbaycanın xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri). Bakı: Mütərcim, 1997, 124 s.

3. Armaoğlu F. 19. Yüzyıl siyasi tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu basımevi, 1997, 821 s.
4. Çaşın M. İran silahlı kuvvetləri // Avrasya Dosyası, Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ankara: ASAM yayınları, 1995, c. 2, № 1, s. 27-50.
5. Gül N., Ekici G. Ortak tehdit algılamaları ve stratejik ittifaklığa doğru ilerleyen İran-Ermenistan ilişkileri // Stratejik Analiz, Aylık Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 2002, c. 2, № 22, s. 37-43.
6. Aslanlı A. Karabağ'da hiç kesilmeyen ateş ve Rusya.
<http://aljazeera.com.tr/gorus/karabagda-hic-kesilmeyen-ates-ve-rusya>
7. Aslanlı A. Şuşa beyannamesi bölgesel barış ve işbirliğinin teminatı.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/susa-beyannamesi-bolgesel-baris-ve-is-birliginin-tem-nati/2280430>.
8. Azərbaycan, Rusiya və Ermənistanın XİN başçıları bəyanat qəbul ediblər.
<https://report.az/dagliq-qarabag-munaqishesi/azerbaycan-ve-ermenistan-xin-bascilarinin-uc-terefli-gorusu-basa-catdi/>.
9. Azərbaycan və Ermənistan humanitar atəşkəs barədə razılığa gəldi.
<https://modern.az/az/news/260857>
10. Azərbaycan və Türkiyə Prezidentləri mətbuata birgə bəyanatlarla çıxış ediblər.
<https://president.az/az/articles/view/52116>.
11. Kızıllıhan C.Ö. Afrika ekseninde Türkiyə-Fransa ilişkileri.
<https://21yyte.org/tr/merkezler/bolgesel-arastirma-merkezleri/avrupa-birligi-arastirmalari-merkezi/afrika-ekseninde-turkiye-fransa-i-liskileri>.
12. Göksedef E. Dağlık Karabağ: Türkiyə Azərbaycanın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>.
13. Ermənistanın arxasında gizlənən İran – Şərh.
<https://report.az/analitika/iranin-dostlugu-hara-qederdir-serh/>
14. Fransa Cumhurbaşkanı Macron: cihatçılar Gaziantep üzerinden Karabağ'a gitti, elimizde kanıtlar var. <https://tr.euronews.com/2020/10/01/fransa-cumhurbaskan-macron-ci-hatclar-gaziantep-uzerinden-karabag-a-gitti-elimizde-kan-tla>.
15. Şahbazov F. Shusha Declaration cements Azerbaijani-Turkish alliance // Eurasia Daily Monitor, v. 18, iss. 100. <https://jamestown.org/program/shusha-declaration-cements-azerbaijani-turkish-alliance/>
16. İlham Əliyevin MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxışının mətni.
<https://oxu.az/politics/537742>
17. İranın Azərbaycana qarşı aqressiyasının əsl səbəbi: Narkotrafik Tehranın əlindən çıxır – TƏHLİL. <https://apa.az/az/xeber/siyasi/iranin-azerbaycana-qarsi-aqressiyasinin-esl-se-bebi-narkotrafik-tehranin-elinden-cixir-tehlil-665324>
18. Enyan M. South Africa to build nuclear power for security and energy purposes.
<https://thepeoplesnewsafrika.com>
19. Efe M. Afrikada Fransa kabusu – II: Sömürgecilik.
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/afrika-da-fransa-kabusu-ii-yeni-somurgecilik/1726100>
20. Çam Ö.T. NATO: Dağlık Karabağdaki çatışmanın tarafı değiliz.
<https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/nato-daglik-karabagdaki-catismanin-tarafi-degiliz/2014340>
21. Paşinyanın Rusiyaya növbəti xəyanəti: Ermənistan bu dəfə NATO-dan imdad dileyir.
<https://azerbaijan.az/news/4425>

22. Pompeo Azərbaycan və Ermənistan Xarici İşlər nazirləri ilə görüşdü.
www.amerikanins-esi.org/a/pompeo-azərbaycan-və-ermənistan-xarici-işlər-nazirləri-ilə-görüşüb/5633126.html
23. President Ilham Aliyev was interviewed by France 24 channel.
https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_France_24_TV_channel_VIDEO-1613207
24. President Ilham Aliyev gave interview to US Fox News TV channel.
<https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3323234.html>
25. Turkey: Armenia transports hundreds of PKK militants to fight Azerbaijan.
<https://www.middleeastmonitor.com/20200930-armenia-transport-hundreds-of-pkk-militants-to-fight-azerbaijan/>
26. Turkish Parliament ratifies bill on Shusha Declaration.
<https://www.azerbaycan24.com/en/turkish-parliament-ratifies-bill-on-shusha-declaration/>
27. “Video footages spread regarding weapons and military equipment transport from Iran to Armenia – VIDEO”. https://apa.az/en/xeber/nagorno_garabagh/Video-footages-spread-re-garding-weapons-and-military-equipment-transport-from-Iran-to-Armenia-coloredNEW-FACTScolor-coloredVIDEOfcolor-331624
28. Путин: События в Карабахе – это трагедия, мы очень переживаем (видео).
https://moscow-baku.ru/news/politics/putin_sobytiya_v_karabakhe_eto_tragediya_my_ochen_perezhivaem/
29. Эхо Москвы/Передачи/Интервью/Четверг, 27.1.2011: Серж Саргсян, президент Армении. <http://www.echo.msk.ru/programs/beseda/744902-echo.phtml>.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: emin.amea@yahoo.com
E-mail: eminarif@ndu.edu.az

Emin Shikhaliyev

NEW STAGE IN THE AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS AND HISTORICAL IMPORTANCE OF THE SHUSHA DECLARATION

Shusha, the cultural capital of the Turkish World, is one of the most important cities for both Azerbaijan history and general Turkish history. For this reason, the liberation of Shusha from occupation was greeted with great enthusiasm not only in Azerbaijan, but also in the Turkish World. Turkey stood by the Azerbaijani people, who were brothers to him, during the Second Karabakh War, in which Azerbaijan was victorious. Generally, building on the concept of “one nation, two states”, Azerbaijan and Turkey have enjoyed friendly, brotherly relations for many years with an eye on further increasing strategic cooperation in the South Caucasus region. This slogan – the driving force behind Turkey-Azerbaijan relations – gained a whole new significance during the Second Karabakh war. In this article was examined and analyze the position of the leading powers, Turkey’s support, historical importance and essence of the Shusha declaration.

Keywords: *Azerbaijan, Turkey, the Second Karabakh war, Russia, France, Iran, Shusha declaration.*

Эмин Шихалиев

НОВЫЙ ЭТАП В АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЯХ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ШУШИНСКОЙ ДЕКЛАРАЦИИ

Шуша, культурная столица тюркского мира, является одним из важнейших городов как с точки зрения истории Азербайджана, так и с точки зрения общетюркской истории. По этой причине освобождение Шуши от оккупации было встречено с большим воодушевлением не только в Азербайджане, но и во всем тюркском мире. С первых дней Второй Карабахской войны, завершившейся исторической победой Азербайджана, Турция была рядом с братским ей азербайджанским народом. Дружественные и братские отношения между Азербайджаном и Турцией, построенные на концепции «одна нация, два государства», предполагают дальнейшее расширение стратегического сотрудничества в регионе Южного Кавказа. Этот лозунг, являющийся основной формулой азербайджано-турецких отношений, приобрел совершенно новое значение в период Второй Карабахской войны. В статье были рассмотрены и проанализированы позиции ведущих стран мира во Второй Карабахской войне, поддержка Турции, историческое значение и сущность Шушинской декларации.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Вторая Карабахская война, Россия, Франция, Иран, Шушинская декларация.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 07.03.2024

Son variant 03.04.2024